

УДК 821.161.2.09 (Кримський)

Ганна Останіна

СХІДНІ МОТИВИ „БЕЙРУТСЬКИХ ОПОВІДАНЬ” А. КРИМСЬКОГО

Східні мотиви „Бейрутських оповідань” А. Кримського досліджуються шляхом компонентного аналізу. Саме такий підхід надає можливість детально розглядати індивідуальність митця, а також розширює розуміння орієнталізму взагалі.

Ключові слова: А. Кримський, мотив, орієнталізм, європеїзація.

Схід присутній у творчості багатьох українських письменників, а в оригінальних художніх творах А. Кримського він є чи не найважливішою складовою. Саме тому потребує ретельного вивчення, аналізу та розв’язання така проблема, як провідний мотив „Бейрутських оповідань” А. Кримського.

Орієнталістику у творчості А. Кримського вчені досліджували за кількома напрямками: Схід у мовознавчих дослідженнях автора (О. Пріцак, В. Рибалкін, О. Василюк), Схід у літературно-художніх творах та перекладах письменника (О. Пріцак, Ю. Кочубей, М. Веркалець, Л. Грицик, Т. Гундорова, Т. Маленька, О. Василюк, З. Алієва), А. Кримський і організація сходознавчих досліджень в Українській академії наук (Е. Циганкова, Л. Матвєєва, О. Огнева) тощо.

Так, О. Бабишкін у праці „Агатангел Кримський” [3] його „Бейрутські оповідання” називає „історичними” та „етнографічними літературними документами” кінця ХІХ століття. Автор зазначає, що саме ці оповідання чи не вперше відкрили українському читачеві особливості життя народів Сходу.

В.С. Рибалкін у статті „А.Ю. Кримський як арабіст-діалектолог” [8] зауважує, що А. Кримський одним із перших науковців почав вивчати арабську мову і у сфері живого мовлення, і у сфері етнології взагалі.

Л.В. Грицик („Схід в естетичних шуканнях А. Кримського” [5]) стосовно „Бейрутських оповідань” висловлюється так: вони „... були по-різному прочитані критиками. Одні знайшли в них суто етнографічне завдання, яке мав перед собою письменник, ознайомлюючи українського читача з особливостями бейрутського життя. Інші, як, наприклад, Б. Грінченко, ... шукали нове, звертаючись до інших літератур” [5, с. 47-48].

М.М. Веркалець [4] називає А. Кримського “знавцем” культури мусульманського Сходу, а його „Бейрутські оповідання” – „яскравою орієнтальною сторінкою”. Автор зазначає, що А. Кримський у цих оповіданнях використав багато фольклорних засобів, які перш за все

передають місцеві діалекти тодішньої Сирії. Він наголошує на тому, що насамперед письменника цікавили і „... взаємини між культурами – східною та європейською”, і навіть мішанина „... різних культурних впливів – мусульманських, грецьких і французьких, якими пройняте життя арабів-християн” [4, с. 19].

Найґрунтовнішим дослідженням життєвого і творчого шляху А. Кримського є остання праця Соломії Павличко „Націоналізм, сексуальність, орієнталізм: Складний світ А. Кримського” [7], в якій вона розглядає його складну особистість у багатьох аспектах: як вченого-сходознавця, громадського діяча, організатора української науки, поета, письменника, перекладача і як палкого патріота України.

Ось що зазначає дослідниця щодо „сходознавчих „материків” Агатангела Кримського”: „Східний досвід був не лише інтелектуальним, але й екзистенційним досвідом. І хоча на сході Кримський жив лише два роки, він постійно переносився туди уявою – і не тільки в Сирію та Ліван, де провів ці два роки, а в ті країни та епохи, які досліджував. Схід, зокрема східна поезія і література, виявився тим простором свободи, якої так бракувало Кримському в його реальному житті. До якоїсь міри в студіях Сходу Кримський компенсував цю нестачу. Частково цим пояснюється емоційний тон багатьох пасажів Кримського з приводу окремих ситуацій або героїв” [7, с. 168].

С. Паличко також стверджує, що в „Бейрутських оповіданнях” „... автор зник, перетворився в нейтрального чи майже нейтрального спостерігача, і оповідання вийшли дещо амфорні, безсюжетні, вони скоріш нагадували сторінки з щоденника або нариси ...” [7, с. 66].

Отже, літературознавці вивчали творчість цього митця під різними кутами зору, торкалися й питань орієнталістики, але проблема Сходу в оригінальних художніх творах митця спеціально не порушувалася.

Дана стаття є спробою аналізу „Бейрутських оповідань” із погляду провідних мотивів у них. Спостереження Кримського над життям і звичаями арабів-езуїтів дало йому можливість зіставити їх добре знаною європейською реальністю.

Уже на початку оповідання автор відзначає особливості навчання в бейрутських школах кінця XIX – початку XX століття: „Єсть у них школи – найкращі на цілу Сирію; так до тих своїх шкіл вони залюбки приймають і дітей православного арабського люду; сподіваються, чи не можна буде своєю наукою прихилити їх до католицизму або хоч на унію повернути” [6, с. 528]. Тобто почали з’являтися такі навчальні заклади, що руйнували систему арабських вірувань, сутність їх менталітету: „... вчитимуть вони православних дітей цілий тиждень спокійненько, а надійде субота – підуть діти із своїми православними батьками до своєї православної церкви на вечерню, а далі, другого дня, підуть знов своєї церкви на одправу недільну – от вам разом і пропаде геть уся „незла, тиха” праця езуїтська, що непомітно була велася над дитячою душею цілий тиждень” [6, с. 528].

Зазнала змін і педагогічно-виховна робота вчителів: „Завели вони порядок у своїй школі, щоб у суботу була наука й по обіді та й аж до

заходу сонця; як прийдуть діти до школи в суботу зрана, так уже й до вечора через науку не вертаються додому, а тим часом православна вечерня одійде” [6, с. 528].

Отже, усе це один єдиний мотив – хаотичний процес руйнації звичаїв православного арабського люду та всієї системи навчання Бейрута.

А. Кримський знайомить реципієнта і з системою звичаїв бейрутських християн: „... всі хазяйки в Бейруті перуть білизну в п'ятницю: на суботу воно буде готове – от на неділю й надіти можна свіженьке-чистеньке. Та Гедійїха добре бачила, що таку велику купу вона не впорає за один день; і надумалася вона – частину того шмаття впорати ще в четвер ...” [6, с. 529-530]. Він детально описує національний процес прання: „Звичайним хазяйським звичаєм взяла вона двоє величєнних баняків, напхала їх чорною білизною, налляла водою і, як водиться, поставила баняки на велику-превелику глиняну жаровню (печей у Сирії нема), щоб вода закипіла та й увесь бруд щоб із білизни випаривсь ...” [6, с. 530]. Однак бейрутським матерям виконувати за звичаєм хатню роботу заважав новий: „Вигадали ж ті бісові єзуїти звичай: у четвер – та щоб діти не вчилися, а байдики били!” [6, с. 530]. Окрім того, „бейрутські єзуїти” чи „офранцужені” арабські вчительки ввели новий шкільний закон: „... щоб іменини святкувалися. Давніше араби й не чували були про таке диво ...” [6, с. 530].

Іменинник згадав на самоті приємну для себе картину: „Учора Ельян, як вертав із школи, то бачив, як один парубчак, що мався зарізати півня, спершу зробив з ним комедію... Той парубчачок прив'язав був півня довгим шнуром за ногу до кілочка, а тоді потрошку, кожну пару хвилин, надрізував йому ножом горло. Півень бігав на припоні, мов скажений, кров дзюрчала йому з надрізаного горла; на жовтім піску намалювалися дуже-дуже гарні взори” [6, с. 531]. Жахливість даної події полягає не стільки в садизмі хлопця, скільки в тому, що прохожі, зокрема й люди (які нібито повинні були б вести себе мудріше), а також інші діти не те, що зовсім не обурювалися вчинком, не те що не жаліли півня й дитячої душі – вони захоплено спостерігали за дійством: „Навкруги погуртувалося багатько людей, – і старих, і дітвори, – та й усі похваляли вигадливого парубчака; всім було весело, а дітвори з радощів аж гукала та верещала [6, с. 531].

Іменинник Ельян вирішує і собі розважитись: „... він цупко схопив Хосну за хвіст, підніс її високо-високо, на скільки сягали вгору його рученята, а зачав походжати по хаті, вимахуючи всячою Хосною, немов шаммаєс (диякон) кадильницею; в акомпанемент до цієї церемонії він поважно приспівував: „Господи, воззвах к тобі, услиши м'я”, – що не раз чув, як співає вдома на молитві його побожний батько. Кицька з диким нявчанням звивалася на хвості, немов гадюка ...” [6, с. 531]. Ці „мистецькі рухи” максимально розкрили внутрішній світ дитини, у якому відсутні найпростіші почуття: гуманність та жаль, повага та любов. Хлопчисько просто мавпував побачене, те, що приємно вразило його ще дитячу душу. На що мати відреагувала старою арабською

лайкою („А, ти поганцю, сину шістдесятьох пантофлів!” [6, с. 532]), яку А. Кримський розтлумачує так: „... то вона мала собою визначати, що аж тридцяттеро людей топтали поганця Ельяна ногами, мов яку гадюку” [6, с. 532].

А. Кримський від мотиву європеїзації арабських звичаїв відволікає увагу реципієнта екзотичним зображенням місцевої природи: „Найбільше було тут дерев апельсинних та померанцевих, але були й інші: гвоздичне, що скидалося на плакучу вербу, мигдалеве, що саме тоді вкрите було чудовим, пахучим цвітом, лаврове, оливне та всякі другі. Кипариси й пальми розкішно піднімалися вгору ...” [6, с. 532].

Порівнюючи арабські та європейські звичаї, автор подає опис арабської кухні: “Нема там печі, немає грубки ... Коли треба спекти хліби (хӧбзет) або пиріжки (фтайір, ажін б-лахм) абу якусь кращу, ніж звичайно, печеню з м’яса абощо, то не те єсть фӧрни, себто громадські пекарні або булочні, з великими пічми, туди й несуть те, що треба ... Арабські господині так звикли до цього порядку, що не добачають жодної мороки в тім, щоб носитися з сирим тістом геть з хати” [6, с. 533]. Цей національний звичай А. Кримський супроводжує ще й подальшою арабською приказкою: „Свої хліби отдавай пекти пекареві, хоч би він часом і спалив половину їх ...” [6, с. 533].

Хвиля європеїзації, здавалось би, повинна була завершитися великою проблемою для господині („... пані Гедійє, визволивши од Ельяна кицьку, вертала до кухні. Коти прожогом метнулися із столу до вікна. Як скікнули, то зачепили за тиббах і перекинули ринву з квасолею та м’ясом. Вся страва бухнула із столу вниз та й не куди, як у казан з білизною, де вода аж клекотіла, випарюючи геть увесь бруд із шмаття” [6, с. 533]), але наслідок був зовсім неочікуваний: „... геть усе було визбирано і знов стало доварюватися, і обід – не пропащий” [6, с. 534]. Таке специфічне ставлення до їжі викликало б внутрішній спротив майже в кожного європейця, але автор переконує, що й деякі араби також його переживають: „... теперечки позаходилися в Бейруті такі з’європейщені араби, що були б не стали їсти такої їжі: сказали б, що гидко брати до рота таке м’ясо й квасолю, які навіть одну хвилину побували в казані з білизною. ... з таких новітніх дурнів усі добрі люди тільки сміються та дражняться. „Баризи!”, себто парижанин ...” [6, с. 534]. Як бачимо письменник підкреслює, що акуратність жахає арабський етикет.

Конкретизації піддаються й етикетні особливості трапези: „... без стільців, сидячи на широкім килимі ... без тарілок і без вилок, руками ...” [6, с. 538]. А. Кримського вражає така безкультурність: „Може, хто питає: а кістки або плівки з м’яса – куди ж їх дівати? Куди їх скидати, коли тарілки перед собою нема? А! Все те, що обсмоктано або обгризено, треба знов класти на ту саму спільну миску, де лежить усе м’ясо” [6, с. 538].

Далі маємо мотив детальної інсценізації вітальних звичаїв арабів у формі перекладів та уточнень: „Нигарик саїд, йӓ Ӗмм-Никұльа! (День твій щасливий, Миколина мати!) ... Нгӓрак мбӓрак!” (Се значило: „День

твій благословенний!») [6, с. 541]. Цей звичай свідчить не лише про національний мовно-манірний етикет, а й про специфіку людського мислення, яке спирається на пошанне ставлення до батьків: „Та в арабів велике щастя і честь – батькувати. Тим-то відколи чоловікові народиться старший син, усі забувають батькове справжнє ймення та й не звать його вже інакше, як „батько” (абу), додаючи до того „абу” синове ймення” [6, с. 545]. Саме цей мотив створює атмосферу присутності арабістики чи орієнталізму взагалі.

У поле східних мотивів „Бейрутських оповідань” потрапляє й чоловічий та жіночий одяг: „Штани (шервіль) – чорні, широкі, із широченною матнею (данаб). З плеч звисає голубий плащ (аба). На голові – вишнево-червона намітка (кяффійє) ...” [6, с. 541-542]; „... сповиті були кожна з голови до ніг в широке біле простирядно чи в мішок, схожий на саван; те простирядно зветься изар ... не запнуті були самісінькі очі та частина лоба” [6, с. 543]. Живописний мотив національного одягу свідчить про дотримання старих традицій та звичаїв.

Однак наслідувальний характер європеїзації впливає і на ставлення деяких арабів до національного одягу: „Варто було б, щоб замість изару вдяглися вони в спідницю й кофту, бо з наших християнок рідко вже котра ходить в изарі. А щодо кандилю, то неодмінно нехай твої дівчата його скинуть!” [6, с. 544], – радить прихильниця французьких нововведень захиснику арабських звичаїв Шейху Жяммелю. Саме він пояснює цій жінці призначення такого національного одягу: „... не запинати обличчя – то розпушта. ... якимось воно не личить, щоб жінка ходила перед очима чужих людей з незагорнутим обличчям. А тим паче дівчина!” [6, с. 544]. Шейх підтверджує свою правдивість цитатою із Євангелії: „Аще хто воззрить на жену оком прелюбодійним, уже прелюбодійствова з нею в серці своїм” [6, с. 544].

Далі А. Кримський акцентує свою увагу на мотиві, зорієнтованому на особливостях мовлення Бейрута. Цей мотив у контексті має форму справжньої лекції з просвітницькою метою: „Дамаскинців (ашьвам) у Бейруті дуже багато. Після пам'ятної різанини 1860 року ... більшість дамаських християн ... ринула в приморський Бейрут ... Перед 1860 роком був у Бейруті свій старий діалект ... Та як налетіли до Бейрута цілі орди дамаскинців та арабських християн ... зачала бейрутська мова вимирати”; „...В третьому поколінні, себто в сучасному, процес діалектної мішанини, мабуть, чи не дійшов до свого краю, і тепер можна сказати, що давньому бейрутському говорі вже скоро буде тут „амін”, ... а натомість виробилася в Бейруті одна, більше-менше спільна новітня арабська мова ...” [6, с. 551-552].

Події ж твору свідчать про існування абсолютного арабського мовлення („... стареча компанія балакала на дамаський лад. І не тільки мова – тут і ідеали були в них старі візантійсько-дамаські, далекі од бейрутської сучасності” [с. 552]) та чужорідного, зумовленого особистими інтересами та модою („... чулася мова не батьківська –

дамаська, а новобейрутська, іноді пересипана французькими фразками та словами ...” [6, с. 553]).

„Кульмінація” протистояння між арабськими та європейськими звичаями відбулася на балу, де були присутні найбагатші люди Бейрута.

Закордонні мода та звичаї приймалися передовсім багатими бейрутянами. Саме тому А. Кримський наводить реципієнтові яскравий приклад діалогізованого обміну такими жіночими плітками, у котрих мотив „європеїзації” розкриває гостроту протистояння звичаїв різних народів і на різних рівнях: від одягу („На ній була червона сукня з білими кружевами, з білою гарнітурою, під останню моду” [6, с. 566]) до протистоянь поколінь і релігійних обрядів („Хочете, підемо цієї неділі до церкви святого Юрія? Ізабеллу в її новітній сукні ми там напевне побачимо ...” [6, с. 567]).

Шейх Жяммель, коли побачив на балу декольтованих жінок та „розпусні” рухи танцюристів, одразу почав молитися: „О, господи боже! За що ти нас покинув!!” [6, с. 572]. Коли молитва не допомогла, став згадувати колишні арабські звичаї й порівнювати їх з новими у формі звернення до всіх присутніх: „Передше ваші матері, жінки й дочки ходили, закутуючи лице своє, щоб нічий погляд не впав на них. Тепер вони перед чужими людьми одгорнули запону не тільки од обличчя свого, ба й од грудей!..” [6, с. 572]. Шейха обурило розпусність позицій тіл танцюристів, окрім того, у нього ще й виникло подивування щодо поведінки батьків: „А що в вас оце зараз продіється? Що це за танець? Чоловік байдужно дивиться, як його напівголу жінку привселюдно пригортає хтось другий! Батьки не стидаються, що їхні невинні дівчата падають в стидкі обійми кожному парубкові <...> Де я? В чесній господі чи в домі гріха?!” [6, с. 573].

Він намагається нагадати громаді морально-звичаєві арабські принципи з метою повернути їх на шлях істинний: „Чи ви не знаєте, що до замужньої жінки не сміє доторкнутися чужий чоловік ніколи-ніколи, а до дівчини – тоді тільки, як церква поблагословить їх зватися мужем і жоною? А що в вас оце зараз продіється?” [6, с. 573]. Урешті-решт шейх проклинає європеїзацію з її новими звичаями: „Прокляття на єзуїтів, що навчили вас мерзоти вавілонської!.. О, растлініє нравів!” [6, с. 573]. Автор ніби намагається сказати, що старе відмирає, а нове тільки починає народжуватися.

Екзотикою наділений також той мотив, що висвітлює процес освіти і навчання у Бейруті. Справжньою екзотикою для тодішнього життя арабів є той факт, що жінка не лише мала право на власний „голос”, а могла займати чільне місце у суспільстві, керувати навчальним закладом „Начальницею зісталася Лябібе ..., а шкільною патронесою дісталася пані Амелія Сюрсочиха” [6, с. 577]. В першу чергу дивувало європейця ставлення батьків до навчання їх дітей: „... тутешнім батькам байдуже до якихсь там програм шкільних ...” [6, с. 579].

З усталеними архетипами навчання бейрутської школи спробували боротися російські вчителі, намагаючись увести нові закони, щоб дозволяли батьками частіше бачити своїх дітей, але їх російська

практика на цьому ґрунті не прислужилася : „Натупається людина коло своєї праці за тиждень, радніша хоч у неділю мати собі спокій, а тут – на тобі!..” [6, с. 581]; „Бо не можна ж прийти до дитини з порожніми руками: треба й гостинця принести – яблучко там, чи винограду чи піріжків, цукерків або чого. То все те – хіба не гроші?..” [6, с. 582].

Найперше, що помічається у циклі „Бейрутські оповідання” Агатангела Кримського, це те, що автор майже постійно подає два, а то й більше писемних мовних варіантів: український і арабський, іноді – інші слов’янські чи французькі відповідники („... шебât – то по-нашому февраль, або лютий...” [6, с. 529]; „... діти ... сідають до вивчення *devoir*’ів ...” [6, с. 529]).

Окрім того, А. Кримський створює атмосферу арабістики ще й за допомогою перекладів , пояснень та тлумачень окремих слів , словосполучень і цілих речень : „Йіхриб бейтак – значить: „бодай твоя хата завалилася!” [4, с. 535]; „Ет кади ль-улад шянак халю! (Хто захоче дітей розсудити, тому просто треба повіситися!)” [4, с. 541]; „Тебе бажаю й давно не маю. (Мин йом гиябак аржу вуса ляк)” [6, с. 556]; „Не дай, боже, з араба та пана!” (Ма-фіашьнаа мин ибн-Арабйитсаллат!” [6, с. 558] тощо. Цей мотив сприяє створенню дають порівняльних характеристик персонажів різних національностей („... „лсена б’арбаа у ашрін ф’раши” (язик у неї на двадцять чотири метелики)” [6, с. 581]) чи ситуації („... „Фейн-мâ бтішлях ель -лôга ль-франсавійє, бтіжі ва’фи” (Французьку мову хоч би куди ти кинув – вона знов стає перед тобою стійма)” [6, с. 548]). Особливо помітно це проявляється при використанні автором насиченого повсякденного живого арабського мовлення: „Ah, vieux blagueur” (А, старий брехун!) [6, с. 557]; „Sacrebleu” (Хай його чорт візьме) [6, с. 558] „Pauvre imbecile!” (Бідний дурень) [6, с. 558].

Отже, провідним мотивом „Бейрутських оповідань” А. Кримського є європеїзація арабських звичаїв. Цей мотив має різні форми: думки, почуття, переживання, споглядання, поняття. Однак виконує чи не найважливішу функцію – показує, як чинники та фактори чужоземного походження впливають на розвиток інших народів; яких ідеалів потребують певні нації і як зберегти власну традиційну культуру та не втратити національне обличчя.

У цьому циклі оповідань мотив європеїзації демонструє гострий конфлікт між традиційними арабськими, французькими та російськими звичаями, у якому немає чиєїсь остаточної перемоги, але й остаточного занепаду „нравів” Бейрута також не спостерігається, бо, як свідчить текст твору, у них багато захисників національної культури.

Спадщина А. Кримського важко піддається цілісному аналізу, бо він був дуже активною людиною і залишив чималий доробок в галузі науки, і в галузі політики, і в галузі літератури. Його художня творчість історії української літератури висвітлена недостатньо. Перспективою подальшого дослідження вважаємо, зокрема, виявлення орієнталізму в оригінальній художній творчості письменника.

1. *Кримський А.* Нариси життя і творчості / Агатангел Кримський // Ін-т сходознавства ім. А. Кримського НАН України; відп. ред. Василюк О.Д. – К. : Стило, 2006. – 564 с.
2. *Алієва З.К.* Словесність кавказьких народів у наукових дослідженнях українських орієнталістів: кінець XIX – початок XX ст. / З.К. Алієва – К. : Кий, 2007. – 164 с.
3. *Бабишкін О.К.* Агатангел Кримський : літературний портрет / О.К. Бабишкін. – К. : Дніпро, 1967. – 113 с.
4. *Веркалець М.* Художня та науково-публіцистична орієнталістика А. Кримського 2-ї пол. XIX – поч. XX ст. : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра філол. наук : 10.01.08 / Київський ун-т ім. Т. Шевченка; Інститут журналістики; М. Веркалець. – К., 1997. – 42 с.
5. *Грицик Л.* Схід в естетичних шуканнях А. Кримського. Творча спадщина аль-Маарі у творчості українських письменників / Л. Грицик // Всесвітня література в середніх навчальних закладах. – 1996. – № 6. – С. 45-48.
6. *Кримський А.* Твори: в 5 т. / Агатангел Кримський. – К. : Наук. думка, 1972. – Т. 1. – 631 с.
7. *Павличко С.* Націоналізм, сексуальність, орієнталізм. Складний світ Агатангела Кримського / Соломія Павличко. – К. : Основи, 2001. – 328 с.
8. *Рибалкін В.С.* А.Ю. Кримський як арабіст-діалектолог / Валерій Рибалкін // Мовознавство. – 1991. – № 2. – С. 68-74.

Аннотація

Восточные мотивы „Бейрутских рассказов” А. Крымского исследуются путем компонентного анализа. Именно такой подход дает возможность детально рассматривать индивидуальность художника, а также расширяет понимание ориентализма вообще.

Ключевые слова: *А. Крымский, мотив, ориентализм, европеизация.*

Summary

This article is devoted to component of eastern motives “Composi of Beirut” A. Krymskogo. This approach is possible to give consideration individualism of author. On the other hand to become wider our understanding of orientalism.

Key words: A. Krymskyj, motif, eurointegration, orientalism.

Стаття надійшла до редколегії 21.10.2009 р.